

ISSN 2450-6486

www.ehs.eeipsy.org

DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2021.1.09>

Ольга ЄЖОВА,
Валентина КИРИЧЕНКО,
Валерія НЕЧЕРДА

Експрес-методика дослідження сформованості про-соціальної поведінки підлітків

OLHA YEZHOVA, VALENTYNA KYRYCHENKO, VALERIA NECHERDA. **Express-method of the study of the sediment of prosocial behavior of adolescents.** *The problem of diagnosing of the formation of prosocial behavior of adolescents - students of the institution of secondary education is considered. The rapid method of research on the formation of adolescents of prosocial behavior, developed by the scientists of the Institute for Education Problems of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, is presented. The methodology is based on systemic, environmental, personally oriented, competence, activity, cognitive-behavioral and technological approaches, taking into account key ideas of motivational theories and models of behavior change (Health Belief Model, Theory of Reasoned Action, The Theory of Planned Behavior, Social Cognitive Theory, Fisher & Fisher). The questions «Prosocial behavior*

by pupils' eyes» were developed in accordance with the methodology and questionnaire for the monitoring and evaluation of the effectiveness of the Schools that are child-friendly. The questionnaire consists of 3 parts. The first is to collect data on the age and sex of a teenager and the location of secondary education. The second part concerns certain factors of the educational environment in which the educational work takes place (class, school, close environment). In the third part there are selected questions about indicators of prosocial behavior, with the distinction of the four levels of its formation: stable, average, situational and initial. The proposed rapid method of research on the formation of prosocial behavior is considered as a preliminary diagnostic tool, useful for planning and correction of educational work in a secondary education institution.

Keywords: *prosocial behavior, adolescents, adolescents of vulnerable categories, express methodology, institution of secondary education.*

Вступ. Сучасний етап модернізації системи освіти характеризується посиленням уваги до зростаючої особистості, її просоціальної, тобто спрямованої на досягнення власного та суспільного благополуччя, взаємодії з оточуючим світом, а також пошуком ефективних психолого-педагогічних форм і методів, які забезпечували б виховання у підлітків суспільно значущих морально-духовних цінностей. У роботі з підлітками уразливих категорій зазначене є особливо важливим, оскільки позитивні стосунки в родині та школі, сприятлива і дружня атмосфера освітнього середовища, залучення до системи конструктивних суспільних взаємин покращують характер їхньої поведінки. Успішному вирішенню цього завдання сприятиме дослідження сучасного стану сформованості просоціальної поведінки учнів. Відсутність комплексної методики дослідження сформованості просоціальної поведінки підлітків зумовила необхідність її розроблення.

Дослідження вчених В. Зандер, Т. Гаврилової, В. Куніциної, Н. Кухтової, І. Юсупова та ін. доводять суттєву відмінність соціальної поведінки від просоціальної, що полягає у більш вираженому альтруїстичному навантаженні останньої. За результатами фундаментального дослідження лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, що було здійснено упродовж 2014–2016 рр., просоціальна поведінка відіграє вагомий роль у внутрішньогруповій взаємодії та міжособистісних стосунках людей [14].

Деякі проблеми уразливості особистості стали предметом наукового пошуку українських вчених Т. Алексеєнко, І. Зверевої, А. Капської, Л. Міщик, Ж. Петрочко. Питання соціалізації підлітків та труднощів соціально-педагогічної роботи знайшли відображення у працях як класиків педагогічної думки І. Кона та А. Макаренка, так і сучасних дослідників С. Белічевої, В. Бочарової, О. Лазаревої, Т. Пушкіної, М. Савіної, Х. Саката, Н Терентьевої та інш. Різним методам психолого-педагогічних досліджень учнів певних соціальних груп та вікових категорій присвячені праці вітчизняних вчених І. Бега, Ю. Бабанського, О. Безпалько, С. Гончаренка, Г. Кловака, С. Максименка, О. Рудницької, С. Сисоевої, М. Фіцули, Ю. Шадських та зарубіжних дослідників Дж. Гласса, В. Загвязинського, А. Ківерялга, Дж. Майерса, П. Образцова та інших.

Аналіз сучасної літератури з питань виховання підлітків свідчить про те, що просоціальна поведінка на сьогодні не є цільовою установкою у роботі з підлітками загалом й уразливих категорій зокрема. Школа «слабко орієнтована на формування й розвиток повноцінної особистості, індивідуальних якостей учнів, врахування, розкриття і реалізацію їхніх природних задатків і здібностей. У педагогічній практиці спостерігається різноспрямований, але безсистемний підхід до розв'язання актуальних проблем демократизації, гуманізації, фундаменталізації ... освіти, особистісно орієнтованого чи розвивального навчання» [6, с. 14].

Рефлексія результатів психолого-педагогічних досліджень дотичної проблематики і масової виховної практики засвідчує, що ефективність методики дослідження сформованості просоціальної поведінки підлітків може прямо пропорційно залежати від оптимального поєднання провідних ідей класичної спадщини видатних педагогів і новітніх педагогічних технологій, використання досягнень сучасної національної науки та кращих зразків зарубіжної гуманістичної педагогіки.

Аналіз дозволяє зробити висновки, що у процесі діагностики просоціальної поведінки та просоціальних особистісних характеристик найчастіше фокусом вимірювання стає лише один з її аспектів. Тільки в деяких дослідженнях робляться спроби вивчити просоціальну поведінку як комплексне явище.

Більша частина опитувальників, спрямованих на діагностику ціннісно-смыслові сфери особистості, дозволяє оцінювати окремі компоненти просоціальності (ціннісні орієнтації, соціальні

установки, мотиваційні особливості та ін.) [1; 8]. З поміж широко використовуваних можна відзначити відому методику О. Потьомкіної [12], яка пропонує методику діагностики соціально-психологічних установок особистості, спрямовану на виявлення «процесуально-результативної» спрямованості й орієнтацій на «альтруїзм-егоїзм». Дослідницею С. Нартовою-Бочавер було розроблено авторський опитувальник «Мотивація допомоги», за допомогою якого вивчалась мотивація допомагаючої поведінки в старшому шкільному віці. Для вивчення реальних проявів просоціальної поведінки додатково використовувалась соціометрія [8].

Водночас у деяких дослідженнях можна зустріти застосування комплексного підходу, який дозволяє виміряти кожен компонент просоціальності за допомогою окремих методів. До прикладу, І. Мангутова для вимірювання мотиваційного компонента альтруїзму використовує модифікований нею варіант методики виявлення мотиваційної структури діяльності В. Хенніга. Поведінковий компонент авторка вимірює за допомогою експертних оцінок. Серед існуючих на сьогоднішній день англomовних методик привертають увагу скорочений варіант комплексної методики вимірювання просоціальної спрямованості особистості Prosocial Personality Battery (PSB), яка складається із чотирьох шкал: соціальна відповідальність, емпатія, моральні судження, альтруїзм (самооцінка) [5] і методика PROM, запропонована N. Eisenberg, G. Carlo та інш. для вимірювання моральних суджень щодо просоціальної поведінки [3]. Ця методика була адаптована О. Ігнацькою («Методика вивчення просоціальних мотивів») у 2008 році [7].

Вважаємо, що оскільки більшість методик розроблено у річищі психологічної науки, існує необхідність їхньої адаптації чи розроблення додаткових методик для забезпечення потреб практичної педагогіки.

Саме тому мета статті полягає у презентації розробленої науковцями Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України методики дослідження сформованості просоціальної поведінки підлітків – учнів загальноосвітньої школи, що сприятиме діагностиці і виявленню конкретних проблем для планування та корекції виховної роботи з підлітками уразливих категорій у закладі середньої освіти.

На сьогодні пріоритетним завданням навчально-виховної роботи із підлітками – учнями загальноосвітньої школи ми вба-

чаємо формування в них знань, мотивацій і вмінь просоціальної поведінки.

Реалізації цього завдання можуть сприяти методологічні підходи, що зумовлюють педагогічну стратегію організації виховного процесу, його зміст, характер взаємодії вчителів і учнів, вибір методів, прийомів виховної діяльності, роль самих учнів як суб'єктів і об'єктів цієї діяльності.

Аналіз психолого-педагогічних джерел і масової освітньої практики дає підстави стверджувати, що процес формування просоціальної поведінки ефективніше відбувається у річищі системного, середовищного, особистісно орієнтованого, компетентнісного, діяльнісного, когнітивно-поведінкового і технологічного підходів, осмислення й узгодження яких здійснюється на основі принципу логічної доповнюваності. Кожен з них може відігравати домінуючу роль в реалізації виховних впливів у залежності від завдань педагогічної взаємодії та від онтогенетичного етапу розвитку особистості.

Методика дослідження сформованості просоціальної поведінки підлітків ґрунтується на доцільному поєднанні ключових ідей вищезазначених підходів, різновекторних мотиваційних теоріях і моделях зміни поведінки на кшталт *моделі здорових переконань* (Health Belief Model), *теорії продуманої (обґрунтованої) дії* (Theory of Reasoned Action), *теорії запланованої поведінки* (The Theory of Planned Behavior), *соціально-когнітивної теорії* (Social Cognitive Theory), *моделі зміни поведінки Fisher & Fisher* тощо [11].

Спираючись на результати попереднього фундаментального дослідження [14, с. 13], під просоціальною поведінкою ми розуміємо систему дій та вчинків особистості, зумовлену свідомим прийняттям соціально значущих норм і цінностей, умінням конструктивно вирішувати міжособистісні та групові суперечності, несприйнятливістю до ризикованих способів полісуб'єктних взаємодій, здатністю до самореалізації у різних видах соціально значущої діяльності. Зазначене визначення стосується учнів усіх вікових категорій різних соціальних груп.

Однак, зауважимо, що виховна робота з підлітками уразливих категорій, формування в них просоціальної поведінки зокрема, має враховувати соціально-психологічні особливості цієї групи учнів. На сьогодні до підлітків уразливих категорій відносять тих осіб у віці 11–15 років, які в силу певних обставин свого життя більше піддаються і потерпають від дії негативних зовнішніх впливів середовища [9,

с. 172]. Ними можуть бути діти-сироти або діти з неповних родин, зокрема, з сімей загиблих воїнів АТО; діти з родин заробітчани; діти з тимчасово переміщених родин; діти з родин «чорнобильців»; учні з родин, які опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО) (пияцтво, проституція, алкогольна чи наркотична залежність одного або двох батьків; складний матеріальний стан родини, зокрема, через втрату батьками роботи; складний стан здоров'я одного або декількох членів родини) та ін.

Такі підлітки відрізняються більш високим ступенем сприйнятливості до дії негативних факторів оточуючого середовища і найближчого соціального оточення. Для значної їх частини характерними є підвищена навіюваність, схильність до некритичного наслідування, відсутність рефлексії, недорозвиненість етичних уявлень, бідність ціннісних орієнтацій, грубощі, як у стосунках з однолітками, так і у взаєминах з дорослими, педагогами зокрема. Досить часто у таких підлітків спостерігається егоцентризм, підвищена тривожність, крайність самооцінки (максимально позитивна або максимально негативна), невміння знаходити вихід з конфліктних ситуацій, переважання захисних механізмів, що регулюють поведінку людини, надіншими. Разом з тим серед підлітків уразливих категорій зустрічаються й учні добре інтелектуально та соціально розвинені. У них негативні прояви у поведінці виступають засобом підняття авторитету серед однолітків, демонстрацією своєї самостійності, досвідченості, дорослості.

З огляду на зазначені соціально-психологічні особливості підлітків уразливих категорій вважаємо доцільним уточнити визначення просоціальної поведінки як системи дій та вчинків особистості, зумовленої свідомим прийняттям соціально значущих норм і цінностей, прагненням і вмінням конструктивно вирішувати міжособистісні та групові суперечності, несприйнятливості до ризикованих способів суб'єкт-суб'єктних взаємодій з метою попередження і подолання негативних явищ у дитячо-молодіжному середовищі, здатністю до самореалізації у соціально значущих видах діяльності.

Враховуючи наведене визначення, а також досягнення сучасної педагогічної науки й освітньої практики з проблеми подолання підліткової уразливості, ми вважали за необхідне у розробленні методики сформованості просоціальної поведінки спиратися в якості базових на основні засади когнітивно-поведінкового

підходу. Сутність методів цього підходу – інтеграція когнітивних, поведінкових та емоційних стратегій для зміни особистості. Термін «когнітивний» використовується тому, що порушення в емоційній сфері і в поведінці нерідко залежать від помилок у пізнавальній сфері (помилкові переконання, установки, неповна чи перекручена інформація про особистість і середовище, хибні прогнозування й оцінка майбутніх подій і наслідків).

Людина, особливо молодого віку, може неправильно інтерпретувати життєві стреси, судити себе занадто суворо, робити помилкові висновки, мати про себе негативні уявлення. Це означає, що такій людині слід допомогти навчитися більш реально оцінювати себе й оточуючих, критично аналізувати життєві ситуації та їх можливі наслідки; усвідомлювати й оцінювати свої думки та ставлення до себе, до інших, до ситуацій; позбутися так званих «помилки логіки», тобто порушень причинно-наслідкових зв'язків, навчитися справлятися із стресом й обирати безпечні стратегії та форми поведінки.

Одним із важливих принципів цього підходу є уявлення про те, що поведінка людини визначається як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. У поведінковому підході значну роль відіграє вироблення необхідних поведінкових навичок. При цьому наголошується на значущості для формування певного типу поведінки стійких характеристик особистості, таких як мотивація, установки й переконання.

При розробленні методики дослідження особливу увагу нами було приділено моделі зміни поведінки (*Fisher & Fisher*) – одній з теорій, що пояснюють, від чого залежить поведінка, яку людина обирає в тих чи інших ситуаціях, як і чому вона може змінити цю поведінку. В рамках цієї моделі виокремлюються три основні взаємопов'язані компоненти, що впливають один на одного на різних рівнях: 1) *інформація* – впливає на зменшення ризику, пов'язана з мотивацією й обумовлює навички та поведінку; 2) *мотивація* – пов'язана з інформацією й обумовлює навички та поведінку; 3) *навички* – обумовлені інформацією та мотивацією, впливають на поведінку. Таким чином, формування максимально безпечної поведінки можливе лише за умов поєднання усіх трьох компонентів та їхньої достатньої потужності [11].

Відтак, формування просоціальної поведінки підлітка розглядається нами також як інтегральна єдність трьох компонентів: когнітивного, ціннісно-мотиваційного і діяльнісного:

- когнітивний – знання про сутність просоціальної поведінки, її переваги і наслідки для людини та суспільства, усвідомлення необхідності діяти просоціально для побудови гармонійного суспільства;
- ціннісно-мотиваційний – система соціальних цінностей і ставлень особистості, необхідних для конструктивної міжособистісної взаємодії;
- діяльнісно-поведінковий – застосування принципів просоціальної поведінки у щоденній практиці життєздійснення, вміння співпрацювати і здатність виявляти повагу й турботу про інших.

Для аналізу сучасного стану сформованості просоціальної поведінки підлітків – учнів загальноосвітньої школи ми вважали за необхідне визначити певні критерії сформованості просоціальної поведінки. Критерій, за висновками сучасних дослідників, – ідеальний зразок, еталон, який визначає вищий, найдосконаліший рівень функціонування певної системи, порівняно з яким можна встановити ступінь відповідності і наближення його реального рівня до ідеалу. Критерій подається як сукупність ознак, які дозволяють відрізнити один рівень від іншого [13]. При цьому показником критерію виступає певний кількісний чи якісний прояв ознаки, який визначає оцінку чи стиль вимірювання величини.

Відповідно до наведених теоретичних положень, критеріями сформованості просоціальної поведінки ми визначаємо такі: знання про феномен просоціальної поведінки, ставлення до просоціальних взаємин, просоціальні вчинки.

Знання про феномен просоціальної поведінки – критерій базових знань щодо просоціальної поведінки та процесу просоціального мислення, тобто те, чим підліток має свідомо оперувати для того, щоб діяти просоціально. *Ставлення до просоціальних взаємин* – цей критерій стосується духовно-морального світу підлітка, тих чеснот, які, виходячи із знань про просоціальну поведінку, він має формувати й культивувати в собі, ціннісне ставлення до людей, правових та моральних норм, суспільства в цілому та прагнення діяти просоціально. *Просоціальні вчинки* визначають активну життєву позицію, просоціальну, адекватну обставинам поведінку підлітка в соціумі, гармонійність у його стосунках із світом.

Усі наведені вище критерії сформованості просоціальної поведінки характеризуються рядом показників, що відображають

ті чи інші ознаки, конкретні характеристики обраних критеріїв (табл.). Визначені нами критерії та показники є взаємопов'язаними і сприяють об'єктивній констатації досліджуваного сучасного стану сформованості просоціальної поведінки підлітків – учнів загальноосвітньої школи.

Таблиця

Критерії, показники та рівні сформованості просоціальної поведінки підлітків - учнів загальноосвітньої школи

Компоненти	Критерії	Показники	Рівні			
Когнітивний	Знання про феномен просоціальної поведінки	- знання і розуміння сутнісних особливостей просоціальної поведінки; - обізнаність щодо якостей, притаманних людині з просоціальною поведінкою; - усвідомлення значущості просоціальної поведінки для людини і суспільства	СТАЛИЙ	СЕРЕДНІЙ	СИТУАТИВНИЙ	ПОЧАТКОВИЙ
Ціннісно-мотиваційний	Ставлення до просоціальних взаємин	- ціннісне ставлення до правових норм і правил; - ціннісне ставлення до інших людей; - сприяння благополуччю близького оточення (родини, друзів, однокласників) та співгромадян				
Діяльнісно-поведінковий	Просоціальні вчинки	- сформованість навичок асертивності; - вміння конструктивної міжособистісної і групової взаємодії; - допомога і участь у благодійній діяльності				

Відповідно до критеріїв і показників визначаємо рівні сформованості просоціальної поведінки підлітків: сталий, середній, ситуативний і початковий.

Сталий рівень. Підліткам цієї групи властиві повні різнобічні знання про сутність просоціальної поведінки, усвідомлення цінності просоціальних взаємин, відсутність конфліктних стосунків, негативної

лексики та наслідування стереотипів, стійке шанобливе й ціннісне ставлення до іншого. Таким учням притаманні самовладання, прагнення проявляти якості просоціальної особистості у різних життєвих ситуаціях; бажання розуміти іншу людину й допомагати їй, володіння мистецтвом досягати взаєморозуміння під час комунікативної взаємодії.

Основні напрями виховної роботи з учнями сталого рівня, на нашу думку, мають бути сфокусовані на практичній допомозі під час виконання завдань різного роду, посиленні внутрішньої стабільності, моральній підтримці при оволодінні новими знаннями і у творчій діяльності.

Середній рівень. Підлітки цієї групи знають і розуміють переваги і прояви просоціальної поведінки, добре обізнані щодо якостей, притаманних людині з просоціальною поведінкою, але не приділяють особливої значущості просоціальній поведінці щодо незнайомої людини чи певних спільнот. Такі учні позитивно ставляться до правових норм і правил, до себе та до інших людей, добре володіють навичками конструктивної міжособистісної і групової взаємодії, але ознаки просоціальної поведінки проявляються переважно у життєвих ситуаціях з людьми близького оточення. До незнайомих людей, співгромадян можуть ставитися байдуже.

Виховна робота з такими підлітками має спрямовуватися на формування у них цінності життя та турботи про благополуччя співгромадян, на їх залучення до соціально значущої діяльності, спрямованої на благо представників різних соціальних груп.

Ситуативний рівень. Для учнів цієї групи характерні поверхневі уявлення про цінність просоціальних стосунків, скептичне ставлення до феномену просоціальної поведінки, ситуативне ціннісне ставлення до інших людей, упередження і схильність до наслідування стереотипів, низька ініціативність, прояви конфліктних взаємин, байдужа позиція щодо аморальної, асоціальної поведінки інших людей, невизначеність власної думки, недостатність прагнень розуміти й приймати інших, здійснювати просоціальні вчинки у щоденному житті.

Вважаємо, що робота з учнями групи ситуативного рівня сформованості просоціальної поведінки має полягати в розширенні знань про феномен просоціальної поведінки, підвищенні мотивації діяти просоціально, заохоченні під час проявів навичок просоціальних взаємин.

Початковий рівень. Підлітки цієї групи не мають уявлень щодо просоціальної поведінки як суспільної цінності та застосовують недостатньо ефективні способи комунікації; для них характерна пасивна чи негативна позиція стосовно дотримання моральних чи правових норм, демонстративна неповага, нетерпимість, нестриманість і байдужість до інших людей та стійкі прояви конфліктних стосунків, відсутність самовладання, самоконтролю й готовності до діалогу, небажання взаємодіяти. Підлітки не усвідомлюють моральної значущості просоціальної поведінки, не вміють самостійно знаходити вихід із певних конфліктних ситуацій, не бажають діяти заради інших.

Переконані, що із підлітками, які мають початковий рівень сформованості просоціальної поведінки, виховна робота має спрямовуватися на формування інтересу до осмислення потреби просоціальної поведінки, активну участь у добродійній діяльності шляхом залучення до розроблення й реалізації соціальних проєктів.

Спираючись на зазначені у таблиці критерії, показники та рівні, нами розроблено методiku дослідження рівня сформованості просоціальної поведінки підлітків учнів загальноосвітньої школи.

Для дослідження було обрано анкетування, оскільки цей метод засвідчив ефективність під час масових опитувань. Переваги анкетування полягають в тому, що воно є порівняно економічним методом збору даних і може бути здійснено як через паперову форму, так і через Google Forms, що дозволяє заповнювати анкету у зручний для підлітка спосіб і час, спрощує аналіз й опрацювання даних за допомогою математичної статистики. Анкетування забезпечує індивідуальний підхід до кожного з опитуваних осіб, що створює атмосферу довіри; є джерелом одержання додаткової інформації [13, с. 191].

Запропонована нами експрес-методика дослідження сформованості просоціальної поведінки розглядається як попередній діагностичний інструментарій. Результати анкетування надають інформацію щодо проблемних сфер у вихованні підлітків для планування та корекції виховної роботи у закладі середньої освіти. Для більш точного і поглибленого аналізу рівня сформованості просоціальної поведінки підлітка слід застосовувати також загальноовізані методи вивчення особистісної сфери, наприклад, якостей людини, якій притаманна просоціальна поведінка, життєвих цінностей, мотивів участі у діяльності тощо.

Питання анкети «Просоціальна поведінка очима учнів» розроблено відповідно до методології та запитань опитувальника моніторингу та оцінки Шкіл, дружніх до дитини [2]. Анкета складається із 3-х частин:

- 1) 3 відкриті питання, що стосуються статі, віку та місця розташування закладу, в якому навчається учасник анкетування; частина (додаток);
- 2) питання про деякі фактори освітнього середовища, в якому відбувається виховна робота.
- 3) окреслення показників просоціальної поведінки, що дозволить визначити рівень сформованості просоціальної поведінки.

Кожна частина анкети аналізується та оцінюється окремо. Перша стосується особистих даних. Необхідність включення питання щодо статі учасника анкетування підтверджується даними María Paz Espinosa, Jaromír Kovářík щодо особливостей формування просоціальної поведінки чоловіків і жінок [4]. Друга частина анкети містить три блоки «Запитання про тебе», «Запитання про твою школу» та «Запитання про твій клас», які аналогічні питанням опитувальника Школа, дружня до дитини. Мета цих блоків полягає у з'ясуванні особливостей освітнього середовища, в якому знаходиться підліток. Уважаємо, що саме вплив освітнього середовища, опосередкований дружніми відносинами, є одним із визначальних факторів для формування просоціальної поведінки підлітків. Тому для пошуку шляхів оптимізації формування просоціальної поведінки підлітків у закладі середньої освіти ця інформація надзвичайно важлива.

Кожне запитання другої частини анкети оцінюється від 1 до 4 балів. Мінімальна сума балів, набрана за цією частиною, – 10 балів, максимальна – 40. Чим більша сума балів, тим краще забезпечені умови освітнього середовища, важливі для формування просоціальної поведінки підлітків.

Третя частина анкети також складається з трьох блоків, що стосуються показників критеріїв просоціальної поведінки, зазначених у таблиці. Блок «Твоя обізнаність» стосується критерію *Знання про феномен просоціальної поведінки* і спрямований на з'ясування розуміння та усвідомлення підлітками основних понять (що таке просоціальна поведінка), якостей (якими якими характеризується людина з просоціальною поведінкою) та цінностей, норм і правил взаємодії (для чого потрібні людині загальнолюдські та національні цінності, норми і правила конструктивної взаємодії) просоціальної

поведінки. Наступний блок питань «Твої ставлення» відповідає критерію *Ставлення до просоціальних взаємин*. У ході опитування з'ясовуються ставлення підлітка до цінностей, норм і правил, що зумовлюють просоціальну поведінку; ставлення до інших людей та мотивації до піклування про їх благополуччя. Завершує анкету блок *Просоціальні вчинки*, питання якого стосуються проявів просоціальної поведінки у життєдіяльності підлітка. Найбільш важливими проявами ми вважаємо асертивні дії, конструктивну міжособистісну і групову взаємодію, а також безпосередню допомогу і участь у благодійній діяльності.

Питання третьої частини анкети також оцінюються в діапазоні від 1 (Повністю не згоден або Ніколи) до 4-х балів (Повністю згоден або Постійно). Мінімальна сума балів, що можна отримати під час анкетування, – 9 балів, максимальна – 36 балів. Емпірично шкала сформованості просоціальної поведінки розподілена таким чином: сталий рівень – кількість балів від 30 до 36; середній рівень – кількість балів від 22 до 29; ситуативний рівень – кількість балів від 15 до 21; якщо кількість балів 14 і менше – то це відповідає початковому рівню сформованості просоціальної поведінки.

Висновки. Таким чином, на основі аналізу психолого-педагогічної літератури та виховної практики було визначено критерії, показники й рівні сформованості просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій та розроблено експрес-методику дослідження сформованості просоціальної поведінки підлітків – учнів загальноосвітньої школи, що сприятиме оптимізації виховних впливів. Наступним кроком може бути розроблення аналогічної анкети для педагогів, що сприятиме об'єктивізації певних характеристик освітнього середовища та оцінюванню сформованості навичок і вмінь просоціальної поведінки підлітків.

Додаток 1.

Анкета «Просоціальна поведінка очима учнів»

Шановні друзі!

Оцініть, будь ласка, наскільки ви згодні або не згодні з наведеними твердженнями, обравши один із запропонованих варіантів поруч із питанням, і відповідно до цього поставте позначку X у відповідному квадратику.

Стать: 1 ☐ жін. 2 ☐ чол.

Твій вік: ____ (кількість повних років)

Твоя школа знаходиться у: 1 ☐ місті 2 ☐ селі

1	Запитання про тебе				
1.1	У мене є друзі, з якими мені цікаво і весело.	Повністю згоден ☐	Скоріше згоден ☐	Швидше не згоден ☐	Повністю не згоден ☐
1.2	У моєму близькому оточенні є дорослі, яким я довіряю і до кого можу звернутися по допомогу.	☐	☐	☐	☐
1.3	У конфліктній ситуації я намагаюсь домовитися і віднайти рішення, прийнятне для усіх	Постійно ☐	Переважно ☐	Інколи ☐	Ніколи ☐
1.4	Я щось роблю не лише для себе, а й для інших людей	Постійно ☐	Переважно ☐	Інколи ☐	Ніколи ☐
2	Запитання про твою школу				
2.1	У школі є люди, яким усі довіряють і до яких можна звернутися за порадою у разі виникнення проблеми чи по допомогу.	Повністю згоден ☐	Скоріше згоден ☐	Швидше не згоден ☐	Повністю не згоден ☐
2.2	У школі відсутні знущання і приниження серед учнів, натомість панує сприятлива емоційна атмосфера	☐	☐	☐	☐
2.3	У школі відсутні фізичні покарання і приниження учнів з боку педагогів, натомість практикується партнерська взаємодія дорослих і дітей	☐	☐	☐	☐
3	Запитання про твій клас				
3.1	Клас дуже дружний, учні опікуються справами один одного	Повністю згоден ☐	Скоріше згоден ☐	Швидше не згоден ☐	Повністю не згоден ☐

3.2	Учні спільно розв'язують проблеми, що виникають, та беруть участь у благодійних проєктах чи акціях	Постійно ☐	Переважно ☐	Інколи ☐	Ніколи ☐
3.3	Учні вміють відмовитися від пропозицій щодо порушення прав інших людей чи шкідливих для власного здоров'я практик	Постійно ☐	Переважно ☐	Інколи ☐	Ніколи ☐
4	Твоя обізнаність				
4.1	Просоціальна поведінка характеризується свідомим прийняттям соціально значущих норм і цінностей, прагненням конструктивно вирішувати міжособистісні та групові суперечності, несприйнятливістю до ризикованих способів взаємодії, здатністю до самореалізації у благодійних проєктах чи заходах.	Повністю згоден ☐	Скоріше згоден ☐	Швидше не згоден ☐	Повністю не згоден ☐
4.2	Просоціальні дії і вчинки виявляє людина, що володіє наступними якостями: <i>альтруїстичність, доброзичливість, емпатійність, толерантність, турботливість, чуйність</i>	☐	☐	☐	☐
4.3	Основою мирного співжиття і благополуччя людей є загальнолюдські й національні цінності, правові норми і правила конструктивної взаємодії	☐	☐	☐	☐
5	Твої ставлення				
5.1	Для мирного співжиття, власного і суспільного благополуччя людям слід керуватися спільними цінностями, дотримуватися правових норм і правил конструктивної взаємодії	Повністю згоден ☐	Скоріше згоден ☐	Швидше не згоден ☐	Повністю не згоден ☐
5.2	До інших людей слід ставитися з повагою, розумінням і співчуттям та приходити на допомогу в разі потреби	☐	☐	☐	☐

5.3	Людина повинна рівноцінно дбати як про власне благополуччя, так і про благополуччя її близького оточення (родини, друзів, однокласників).	☐	☐	☐	☐
6	Твої навички				
6.1	У повсякденній поведінці ти демонструєш неагресивну впевненість, чітко висловлюєш і відстоюєш свою позицію з повагою до інших, умієш відмовитися від неприйнятної пропозиції, протидієш дискримінації чи приниженню інших	<i>Постійно</i> ☐	<i>Переважно</i> ☐	<i>Інколи</i> ☐	<i>Ніколи</i> ☐
6.2	Ти розумієш почуття й потреби інших людей, вмієш виявляти це розуміння і підтримку та досягати конструктивної взаємодії у міжособистісних взаєминах	☐	☐	☐	☐
6.3	Ти умієш приходити на допомогу, береш участь у соціально значущій діяльності, працюючи в різноманітних благодійних проектах	☐	☐	☐	☐

Дякуємо за участь в анкетуванні!

References:

1. Carlo G., Crockett L.J., Randall B.A., Roesch S.C. Parent and peer correlates of prosocial development in rural adolescents: A longitudinal study. J Res Adolesc. 2007;17:301-324.
2. Child-Friendly Schools Manual UNICEF Child Friendly Schools Manual by United Nations Children's Fund, 2009.
3. Eisenberg N., Carlo G., Murphy, B., Van Court P. (1995). Prosocial development in late adolescence: A longitudinal study. Child Development, 66, 911–936.
4. Espinosa M. P. Prosocial behavior and gender / María Paz Espinosa, Jaromír Kovářík // Frontiers in Behavioral Neuroscience. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4396499/>
5. Penner, L. A., Fritzsche, B. A., Craiger, J. P., & Freifeld, T. R. (1995) Measuring the prosocial personality. In J. Butcher & C. D. Spielberger (Eds.) Advances in personality assessment. (Vol. 10). Hillsdale, NJ: LEA.

6. Гончаренко С. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям / Семен Гончаренко. – Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. – 278 с.
7. Игнацкая О. Е. Особенности изучения компонентов просоциальной направленности личности старшеклассников. Психологический журнал. – 2008. – № 4. – С. 68–73.
8. Ильин Е. П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. – СПб.: Питер, 2013. – 304 с.
9. Кириченко В., Нечерда В., Тарасова Т. Формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій у загальноосвітніх навчальних закладах: до проблеми дослідження / Валентина Кириченко, Валерія Нечерда, Тетяна Тарасова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [ред. кол.: Безлюдний О. І. (гол. ред.) та інші]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2017. – Випуск 56. – С. 167–174.
10. Петренко М. Діагностика просоціальної поведінки у вітчизняній та зарубіжній психології / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1113>.
11. Програма «15» : метод. посібник (з питань профілактики ВІЛ-інфекції та підтримки психосоціального здоров'я в Україні) / Автори-упоряд.: А.В. Калініна, В.С. Петрович, І.В. Ченбай та ін. За заг. ред. В.Г. Головатого, У.Б. Долиняк – К. : ФОП Савіського І.С., 2017. – 808 с.
12. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методы и тесты: учебник / Д.Я. Райгородский. – Самара: Издательский дом «Бахрах», 1998. – 672 с.
13. Сисоева С.О., Кристочук Т.Є. Методологія науково-педагогічних досліджень: Підручник / С.О.Сисоева, Т.Є.Кристочук. – Рівне: Волинські обереги, 2013. – 360 с.
14. Формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу : монографія / Кириченко В. І., Єжова О. О., Нечерда В. Б., Тарасова Т. В., Демянчук О. Л. – Терно-Граф, 2016. – 244 с.

Transliteration of References:

1. Carlo G., Crockett L.J., Randall B.A., Roesch S.C. Parent and peer correlates of prosocial development in rural adolescents: A longitudinal study. *J Res Adolesc.* 2007;17:301-324.
2. Child-Friendly Schools Manual UNICEF Child Friendly Schools Manual by United Nations Children's Fund, 2009.
3. Eisenberg N., Carlo G., Murphy, B., Van Court P. (1995). Prosocial development in late adolescence: A longitudinal study. *Child Development*, 66, 911–936.
4. Espinosa M. P. Prosocial behavior and gender / María Paz Espinosa, Jaromír Kovářík // *Frontiers in Behavioral Neuroscience*. Retrieved from <https://www>.

- ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4396499/
5. Penner, L. A., Fritzsche, B. A., Craiger, J. P., & Freifeld, T. R. (1995) Measuring the prosocial personality. In J. Butcher & C. D. Spielberger (Eds.) *Advances in personality assessment*. (Vol. 10). Hillsdale, NJ: LEA.
 6. Honcharenko S. (2008). *Pedahohichni doslidzhennya. Metodolohichni porady molodym naukovtsyam*. Kyiv-Vinnytsya: DOV «Vinnytsya». 278 s.
 7. Yhnatskaya O.E. (2008). Osobennosti yzuchenyya komponentov prosotsyal'noy napravlennosti lichnosti starsheklassnikov. *Psikholohycheskiy zhurnal*. № 4. S. 68–73.
 8. Yl'yn E.P. (2013). *Psykholohyya pomoshchy. Al'truyzm, əhoizm, əmpatyia*. SPb.: Pyter. 304 s.
 9. Kyrychenko V., Necherda V., Tarasova T. (2017). Formuvannya prosotsial'noyi povedinky pidlitkiv urazlyvykh katehoriy u zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladakh: do problemy doslidzhennya. *Psykhologo-pedahohichni problemy sil's'koyi shkoly: zbirnyk naukovykh prats' Umans'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny* [red. kol.: Bezlyudnyy O. I. (hol. red.) ta inshi]. Uman': FOP Zhovtyy O. O. Vypusk 56. S. 167–174.
 10. Petrenko M. Diagnostyka prosotsial'noyi povedinky u vitchyznyaniy ta zarubizhniy psykholohiyi / [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: [http:// social-science.com.ua/article/1113](http://social-science.com.ua/article/1113).
 11. Prohrama «15»: metod. posibnyk (z pytan' profilaktyky VIL-infektsiyi ta pidtrymky psykhosotsial'noho zdorov'ya v Ukraini) / Avtory-uporyad.: A.V. Kalinina, V.S. Petrovych, I.V. Chenbay ta in. Za zah. red. V.H. Holovatoho, U.B. Dolynyak. K.: FOP Savis'koho I.S., 2017. 808 s.
 12. Rayhorodskyy D.Ya. (1998). *Prakticheskaya psikhodiagnostika. Metody i testy: uchebnik*. Samara: Yzdatel'skyy dom «Bakhrakh». 672 s.
 13. Sysoyeva S.O., Krystopchuk T.Ye. (2013). *Metodolohiya naukovo-pedahohichnykh doslidzhen'*: Pidruchnyk. Rivne: Volyns'ki oberehy. 360 s.
 14. Formuvannya prosotsial'noyi povedinky uchniv v umovakh preventyvnoho vykhovnoho seredovyshcha zahal'noosvitn'oho navchal'noho zakladu : monohrafiya / Kyrychenko V.I., Yezhova O.O., Necherda V.B., Tarasova T.V., Demyanchuk O.L. Terno-Hraf, 2016. 244 s.

Authors

Yezhova Olha,
*Doctor of Pedagogic Sciences, Professor,
Chief Researcher of Laboratory of
Physical Development
and Healthy Lifestyle of Institute of
Education Problems
of NAPS of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
E-mail: yezhovyy@gmail.com*

Kyrychenko Valentyna,
*Ph.D. in Pedagogic Sciences, Associate Professor,
Senior Researcher of Laboratory of Physical
Development and Healthy Lifestyle of Institute of
Education Problems of NAPS of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
E-mail: v.kyrychenko59@gmail.com*

Necherda Valeria,
*Ph.D. in Pedagogic Sciences,
Senior Researcher of Laboratory
of Physical Development and Healthy Lifestyle of
Institute of Education Problems of NAPS of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
E-mail: necherda@gmail.com*

Abstracts

ОЛЬГА ЄЖОВА, ВАЛЕНТИНА КИРИЧЕНКО, ВАЛЕРІЯ НЕЧЕРДА. Експрес-метод дослідження сформованості просоціальної поведінки підлітків. Розглянуто проблему діагностики сформованості просоціальної поведінки підлітків – учнів закладу середньої освіти. Представлено експрес-методику дослідження формування просоціальної поведінки підлітків, розроблену науковцями Інституту проблем освіти НАПН України. Методологія базується на системному, екологічному, особистісно орієнтованому, компетентнісному, діяльнісному, когнітивно-поведінковому та техноло-

зічному підходах з урахуванням ключових ідей мотиваційних теорій та моделей зміни поведінки (Health Belief Model, Theory of Reasoned Action, The Theory of Planned Поведінка, соціальна когнітивна теорія, Фішер і Фішер). Опитувальник «Просоціальна поведінка очима учнів» розроблено відповідно до методики та анкети для моніторингу та оцінки ефективності шкіл, дружніх до дітей. Анкета складається з 3 частин. Перша – це збір даних про вік і стать підлітка та місце здобуття середньої освіти. Друга частина стосується окремих факторів освітнього середовища, в якому відбувається виховна робота (клас, школа, близьке оточення). У третій частині вибрані питання про показники просоціальної поведінки з розрізненням чотирьох рівнів її сформованості: стабільний, середній, ситуативний і початковий. Запропонований експрес-метод дослідження формування просоціальної поведінки розглядається як попередній діагностичний інструмент, корисний для планування та корекції навчально-виховної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі.

Ключові слова: просоціальна поведінка, підлітки, підлітки вразливих категорій, експрес-методика, заклад середньої освіти.

ОЛЬГА ЕЖОВА, ВАЛЕНТИНА КИРИЧЕНКО, ВАЛЕРИЯ НЕЧЕРДА. **Экспресс-метод исследования сформированности просоциального поведения подростков.** Рассмотрена проблема диагностики формирования просоциального поведения подростков - студентов учреждения среднего образования. Представлен экспресс-метод исследования формирования просоциального поведения подростков, разработанный учеными Института проблем образования Национальной академии педагогических наук Украины. Методология основана на системном, экологическом, личностно-ориентированном, компетентностном, деятельностном, когнитивно-поведенческом и технологическом подходах с учетом ключевых идей мотивационных теорий и моделей изменения поведения (Модель веры в здоровье, Теория разумных действий, Теория запланированного действия). Поведение, социальная когнитивная теория, Фишер и Фишер). Опросник «Просоциальное поведение глазами учеников» был разработан в соответствии с методологией и анкетой для мониторинга и оценки эффективности школ, доброжелательных к ребенку. Анкета состоит из 3 частей. Первая - это сбор данных о возрасте и поле подростка и месте получения среднего образования. Вторая часть касается определенных факторов образовательной среды, в которой происходит воспитательная работа (класс, школа, близ-

кое окружение). В третьей части выделены вопросы о показателях просоциального поведения с выделением четырех уровней его формирования: стабильного, среднего, ситуационного и начального. Предлагаемый экспресс-метод исследования формирования просоциального поведения рассматривается как предварительный диагностический инструмент, полезный для планирования и коррекции воспитательной работы в общеобразовательном учреждении.

Ключевые слова: просоциальное поведение, подростки, подростки уязвимых категорий, экспресс-методология, учреждение среднего образования.

OLHA JEŻOWA, WALENTYNA KYRYCZENKO, WALERIJA NECZERDA. **Ekspresowa metoda badania kształtowania się zachowań prospołecznych nastolatków.** Rozpatrzono problem diagnostyki kształtowania się zachowań prospołecznych nastolatków – uczniów szkół średnich. Przedstawiono ekspresową metodę badań kształtowania się zachowań prospołecznych nastolatków, opracowaną przez naukowców Instytutu Problemów Kształcenia Narodowej Akademii Nauk Pedagogicznych Ukrainy. Metodologia opiera się na podejściu systemowym, ekologicznym, zorientowanym na osobowość, kompetencyjnym, aktywnościowym, poznawczo-behawioralnym i technologicznym, z uwzględnieniem kluczowych idei teorii motywacyjnych i modeli zmiany zachowania. Kwestionariusz „Zachowania prospołeczne oczami uczniów” został opracowany zgodnie z metodologią i kwestionariuszami monitorowania i oceny efektywności szkół przyjaznych dzieciom. Kwestionariusz składa się z 3 części. Pierwsza część to zebranie danych dotyczących wieku i płci nastolatka oraz miejsca zdobywania wykształcenia średniego. Druga część dotyczy poszczególnych czynników środowiska edukacyjnego, w którym odbywa się praca wychowawcza (klasa, szkoła, bliskie otoczenie). Część trzecia przedstawia pytania o wskaźniki zachowań prospołecznych z rozróżnieniem na cztery poziomy jego powstawania: stabilny, średni, sytuacyjny i początkowy. Zaproponowana ekspresowa metoda badania kształtowania się zachowań prospołecznych jest uważana za wstępne narzędzie diagnostyczne przydatne w planowaniu i korygowaniu pracy wychowawczo-edukacyjnej w ogólnokształcących szkołach średnich. **Słowa kluczowe:** zachowania prospołeczne, nastolatki, młodzież z kategorii wrażliwych, metody ekspresowe, szkoła średnia.